

Değerlendirme - Tarihî Kaynaklar

BİLGE KAĞAN KÜLLİYESİNDE YÜRÜTÜLEN ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR

İLHAMİ DURMUŞ
(Gazi Üniversitesi)

Türk tarih ve kültürü denilince ilk akla gelen coğrafya bugünkü Moğolistan, orada en önde gelen yer ise Orhun'dur. Bu kültür çevresindeki anıtların keşfi, İç Asya bozkırlarında yapılmaya başlanan araştırmalarla doğrudan bağlantılıdır. Türk tarih ve kültürü açısından son derece değerli olan bu anıtların bulunması 19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirilmiştir. 18 Temmuz 1889 tarihinde Rus bilgini N.M. Jadrincev, Orhun vadisinde bugünkü Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'dan aşağı yukarı 400 km. uzaklıktaki Koşo-Çaydam'da Moğolistan'ın Türklerle meskun olduğu zamana ait büyük anıtlardan meydana gelen bir grubu keşfetmiştir. Bu keşiften bir yıl sonra, 1890 yılında, A.O. Heikel'in yönetiminde bir Fin sefer heyeti bu yere varmak için hareket etmiştir.¹ 1891 yılında ise, Akademi üyesi W. Radloff tarafından yönetilen Rus arkeolojisi sefer heyeti burada çalışmalarına başlamış ve elde ettikleri sonuçlar neşredilmiştir.²

Keşfedilen dört anıttan ikisi, stelleri ve bunların üstüne kazılan yazıtları sayesinde bilim aleminde büyük bir ün kazandı. Ancak Orhun bölgesindeki bu *bilingua* (iki dilli) metinlerin yardımıyla eski Türk yazısının okunması ba-

¹ L. Jisl, "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, XXVII/107(1963), 387-402.

² W. Radloff, *Atlas Drevnostev Mongolii*, Trud Orhonskoy Akademii, Petersburg 1899 (Türkçe çevirisi için bk. W. Radloff, *Orhun*, çev. D. Vasiliev, TİKA, Ankara 1995).

şarılabilmıştır³. Bulunan yazıtlar, Çin tarih eserlerinin doğrulanmasına, tamamlanmasına, eski Türkler'in tarihlerinin araştırılmasına ve onların iktisadî, içtimaî ve kültür hayatlarının anlaşılmasına yarayacak çok değerli bilgileri ortaya koymuştur. Bunlara ulaşmak ve değerlendirmek için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Türkçe yazılı belgelerin okunmaya başlamasıyla ilgili araştırmalar artmış ve yazıtlar okunarak yayınlar yapılmaya başlanmıştır.⁴ Bu arada, yazıtlardaki bilgiler Çin ve Arap kaynaklarındaki bilgilerle değerlendirilmeye çalışılmış⁵; yazılı belgelerin zamanının tayini üzerinde de çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.⁶ Yazıtlar üzerinde çalışan bilim adamlarının sayısının zaman içinde iyice arttığını da burada belirtmek gerekir.⁷

Türk bilim adamları da Moğolistan'daki Türk anıtları üzerinde Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çalışmaya başlamışlardır.⁸ Bunlar arasında arkeolojik buluntular esas alınarak yapılanlar⁹ ve seyahate dayalı¹⁰ olanların yanında; Türk dili açısından kayda değerleri de bulunmaktadır.¹¹ Belgelerin sayılarının artması, kullanılan yazıtların kökenlerinin araştırılmasını da zorunlu kılmış ve bu hususta da çalışmalar yapılmıştır.¹²

³ W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orchon Dechiffrees*, MSFOu, Helsingfors 1986 (Türkçe çev.: W. Thomsen, *Çözölmüş Orhun Yazıtları*, Ankara 1993).

⁴ W. Thomsen, *a.g.e.*; W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Petersburg 1899.

⁵ F. Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* içinde, Petersburg 1899; W. Barthold, "Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen", *a.y.*

⁶ J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898.

⁷ Bu konuda bk. A. B. Ercilasun, "Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları", *Avrasya Etüdüleri*, 13(1998), 92-102.

⁸ Bunlar arasında Necip Asım (Yazıksız), H. N. Orkun, Z. V. Togan, A. N. Kurat, R. R. Arat, A. Caferoğlu, İ. Kafesoğlu, B. Ögel, M. Ergin, T. Tekin, N. Diyarbakırlı, A. B. Ercilasun ve O. F. Sertkaya sayılabilir. Bu konuda Türkiye'de yapılan ilk çalışma Necip Asım'a aittir: *Orhun Kitâbeleri*, İstanbul 1340.

⁹ B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984.

¹⁰ N. Diyarbakırlı, "Orhun'dan Geliyorum", *Türk Kültürü*, 198-199(1979), 1-64; A. B. Ercilasun, *Moğolistan ve Çin Günlüğü*, Ankara 1991.

¹¹ Necip Asım, *Orhun Kitâbeleri*, İstanbul 1340; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Ankara 1984; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, Ankara 1991; O. F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995.

¹² İ. Durmuş, "Eski Türkler'de Yazı", *Milli Folklor*, 3/22(1994), 37-39; İ. Durmuş, "Bozkır Kültürü Çevresinde Runik(Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/1(1997), 87-100.

Bilge Kağan

Kutluğ Kağan ve İlbilge Hatunun oğlu olan Bilge, biçin (maymun) yılında, 684'de doğmuştur. Babası öldüğü zaman sekiz yaşında idi. Kapağan Kağan, ancak Kutluğun oğulları namına kağanlık yapmakta olduğundan tahtın asıl varisleri sayılan Bilge ve kardeşi Köl Tigin'in erkenden yüksek makamlara çıkarılması lâzım gelmişti. Bilge daha on dört yaşında iken, Batı ilinin, yani Tarduşların, "Şad"ı tayin edilmişti. Kendisinin bundan böyle seferlere katıldığını öğreniyoruz.¹³ Bu seferlerde büyük başarılar kazanan Bilge, kardeşi Köl Tigin'in de desteğiyle 716 yılında kağan olmuştur.¹⁴

Bilge'nin kağan olduğunda ülke içinde birlik ve dirliği sağlamaya çalıştığı ve düşmanlarla mücadeleye devam ettiği yolunda kendi ağzından Orhun kitâbelerinde yazılanlar ise dikkate değerdir:

" Ben kendim kağan oturduğumda her yere gitmiş olan budun yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Budunu besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; güneyde Çin'e doğru oniki defa ordu sevkettim, savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, ilim, kısmetim var olduğu için, ölecek budunu diriltip besledim. Çıplak budunu zengin kıldım. Az budunu çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlığından daha iyi kıldım. Dört taraftaki budunu hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti".¹⁵

Bilge Kağan için 731 yılı bir sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü kendisine tahtı başışlayan ve her zaman ağabeyine destek olan Köl Tigin ölmüştür. Köl Tigin'in koyun yılının onyedinci gününde öldüğü bizzat yazıtında geçmektedir.¹⁶ Onun ölümü Bilge Kağan'ı derinden etkilemiş, üzüntüsünü şu sözlerle belirtmiştir:

" Kendim düşünceye daldım. Görür gözüüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsanoğlu hep ölmek için doğmuştur. Öyle düşünceye daldım".¹⁷

¹³ A.N. Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", A. Ü. DTCTF Dergisi, XI/1-2(1952), 39-40.

¹⁴ D. Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000, 419.

¹⁵ *Bilge Kağan yazıtı*, doğu, 22-23.

¹⁶ *Köl Tigin yazıtı*, kuzey-doğu.

¹⁷ *Köl Tigin yazıtı*, kuzey, 10-11.

Bilge Kağan kardeşi Köl Tigin'in şanına yakışır bir yoğ töreni yaptırmıştır. Koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü yapılan bu törenden¹⁸ sonra, mezarı üstüne Yoluğ Tigin'in yirmi gün içinde oturup yazdığı bir bengü taşı dikilmiştir.¹⁹

Kardeşinin ölümüyle büyük ölçüde yıpranmış olan ve büyük güç kaybeden Bilge Kağan, it yılının, onuncu ayının yirmialtısında ölmüştür".²⁰ Bu tarihin 25 Kasım 734'e denk geldiği hesaplanmıştır.²¹ Yoğ töreni ise "domuz yılı, beşinci ay, yirmiyedinci gün olup"²², 22 Haziran 735 tarihine denk gelmektedir.²³

Bilge Kağan Külliyesi

Bilge Kağan külliyesi Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'dan aşağı yukarı 400 km. uzaklıkta, Ugey-nor gölünün 25 km. güneyi ve Karabalgasun şehrinin 40 km. kuzeyinde Koşo-Çaydam mevkiinde bulunmaktadır. Bu külliye, Köl Tigin külliyesi ile beraber bu bölgedeki en önemli arkeolojik alanı oluşturmaktadır. Ayrıca, Bilge Kağan ve Köl Tigin külliyelerinin çevresinde taş sanduka mezarlar ve tepeler üzerinde tipolojileri bakımından farklılık gösteren kabirler de bulunmaktadır.²⁴

Bilge Kağan külliyesi için Köl Tigin külliyesinin bir model olarak alındığı anlaşılmaktadır. Çünkü, her iki külliye de aynen birbirine benzemektedir. Dikdörtgen planlı olan Bilge Kağan külliyesinin girişi doğu taraftandır. Girişte başlayarak doğuya doğru devam eden balbal sıraları, aşağı yukarı 4-5 km. devam etmektedir.²⁵ Yoluğ Tigin'in bir ay dört gün boyunca inşası için

18 *Köl Tigin yazıtı*, kuzey-doğu.

19 *Köl Tigin yazıtı*, güney-doğu.

20 *Bilge Kağan yazıtı*, güney, 10.

21 O. F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, 96.

22 *Bilge Kağan yazıtı*, güney, 10.

23 O. F. Sertkaya, *a.g.e.*, 96.

24 2000 ve 2001 yılı Temmuz-Ağustos aylarında yaptığımız yüzey araştırmalarında, sanduka mezarların dışında orta kısmına taşlar yığılarak, bu yığılan taşların etrafı taşlar yan yana dizilmek suretiyle çevrilmiştir. Bunların dört köşe ve yuvarlak olanları bulunmaktadır. Mezarın etrafının dört köşe ya da dikdörtgen olarak yassı taşlarla çevrilmiş olanları da dikkat çekmektedir.

25 Mevcut balbal sayısı 200'ün üzerindedir. Bölgede bulunan balbalı mezarlardan en fazla balbala sahip olduğu kabul edilen Köl Tigin külliyesine oranla daha fazla balbalı olduğu söylenebilir. Köl Tigin külliyesi balbalları için bk. E.

çalıştığı belirtilen külliye²⁶, üç ana bölümden oluşmaktadır. Doğuda girişten sonra hemen içeride ortada bir yerde kaplumbağa kaide ve üzerinde Bilge Kağan'a ait bengü taş bulunuyordu. Kaplumbağa kaide ile sunak taşı arasında yazıtlarda "eb,bark" olarak belirtilen yapı yer alıyordu. Külliye'nin en batı ucunda da sunak taşı bulunuyordu.²⁷

Orhun bölgesinde diğer alanlarda yapılan çalışmalara paralel olarak, Bilge Kağan külliyesinde de çalışmalara başlandı. Burada kazıya başlamadan önce topografya çalışmaları ve jeofizik araştırmalarının yapılması planlanmıştı.²⁸ Söz konusu bu plana uygun olarak, Bilge Kağan külliyesinde de topografya ve jeofizik çalışmaların tamamlanmasıyla kazılara başlanılabildi. Kazıda grid sistemi olarak da bilinen ve dünyada en çok uygulanan plankare sistemi uygulandı. Jeodezi çalışmaları sonucunda belirlenen 10x10 m'lik alanlar üzerinde çalışmaya başlandı. Özellikle doğudan batıya doğru kaplumbağa kaide, bark ve sunak taşı arasındaki eksen üzerinde kazılar yürütüldü.²⁹

Şimdiye kadar yapılan kazıların sağladığı bilgilere göre, kaplumbağa kaidenin altında takriben 40 cm. yükseklikte sıkıştırılmış bir kil zeminin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Çok kumlu bir toprak yapısına sahip olan Bilge Kağan külliyesi ve çevresinde, kaplumbağa kaide ve üzerine konulan bengü taşın ağırlığını taşımak için böyle bir yola gidildiği anlaşılmaktadır. Aynı uygulama bark'ta da yapılmıştır. Burada da yapıyı taşımak için 65-70 cm. yüksekliğindeki sıkıştırılmış kil tabakadan meydana gelen bir podyum kullanılmış görülmektedir. Sunak taşı hemen hemen 240x240 cm ebadında olup, tam orta kısmında 86 cm çapında silindirik şekilde ve 110 cm. derinliğinde bir çukur bulunmaktadır. Bu, aynı zamanda sunak taşının da yüksekliğidir. Sunak taşının altında sıkıştırılmış kilin bulunmaması ise dikkati çekicidir. Çünkü, böl-

Nowgoradowa, *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig 1980, 242'de bunun için 169 sayısı verilmektedir.

26 *Bilge Kağan yazıtı*, güney-batı.

27 İki parçaya ayrılmış kaplumbağa kaide, üç parçaya ayrılmış bengü taş, yüzeyde bulunan ve kazılar sonucunda ortaya çıkartılan heykel ve tovsa (parça halinde heykeller), 2000-2001 yılları Temmuz ve Ağustos aylarında gerçekleştirilen ve TİKA adına yapılan Türk-Moğol kazıları sırasında, depo-müze-kazievi olarak yapılmış binaya (DMK) taşınmışlardır. Benzer bir şekilde, Bilge Kağan bengü taşının parçaları da birleştirilerek, DMK önüne dikilmiştir.

28 İ. Durmuş, "Moğolistan'da Türk Anıtları Projesi", *Avrasya Etüdleri*, 17(2000), 139.

29 Bilge Kağan külliyesi 2000 ve 2001 kazı raporlarında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ancak kazı tamamlanmadığından, asıl rapor yazılabilecek durumda değildir.

gede bol miktarda yağın yağmur kumlu toprak tarafından kolayca emilmekte ve taşın ortasındaki silindiri şeklindeki çukur suyla dolmamakta ve taşın zarar vermemektedir.

2000 ve 2001 yılının Temmuz-Ağustos aylarında Bilge Kağan külliyesinde yapılan Ayrıca 2001 yılı içinde yapılan kazıda ortaya çıkarılan önemli buluntular da mevcuttur. Bu zengin buluntu grubu, sunak taşının kuzey tarafında taş sandukanın güneyinde ortaya çıkartıldı. Sunak taşı ile sandukanın güneyindeki mesafe 2 m: olup, buluntular sunaktan 75 cm. kuzeyde, sandukanın güneyindeki taşın ise 85 cm. güneydedir. Takriben 40 cm.'lik alana yayılmış durumdaki buluntular, sunak taşının üst kısmı esas alındığında 120 cm.'lik derinlikte yer almaktadır. Buluntuların altın, gümüş, demir ve kıymetli taşlardan yapılmış oldukları dikkat çekmektedir. Çeşitli küçük kaplar, heykelticiler ve süs eşyaları, söz konusu buluntular arasında yer almaktadır. Bunların içerisinde en önemlilerinden biri ise hükümdarlık tacıdır. Bu tacın üzerindeki, kartal familyasından yırtıcı, "sîmurg" olarak belirtebileceğimiz kuş, hem Kök Tigin'in mermer heykelinin başında bulunan yırtıcı kuşla³⁰ hem de Kök Tigin külliyesinin çok yakınında bulunan Anonim IV sanduka mezar taşlarının dış yüzündeki yırtıcı kuşla karşılaştırma yapmaya imkân vermektedir. Buluntuların tarihî değer ve anlamının anlaşılması için, Göktürkler'e ve çağdaşları bozkır kavimlerine ait eldeki diğer buluntularla karşılaştırma yapmakta fayda vardır.

Sonuç

Bilge Kağan külliyesi Kök Tigin külliyesi ile beraber, eski Türk tarih ve kültürü açısından büyük değer taşımaktadır. Kök Tigin külliyesinde yapılmış olan kazılar bu külliye için daha iyi tanımımıza imkân verdiği gibi, Bilge Kağan külliyesi için de bir model oluşturmaktadır. Bilge Kağan külliyesi kazıları henüz tamamlanmamış olmasına rağmen; Türk tarihi, dili, sanatı açısından bazı boşlukların doldurulmasına katkı sağlamaktadır.

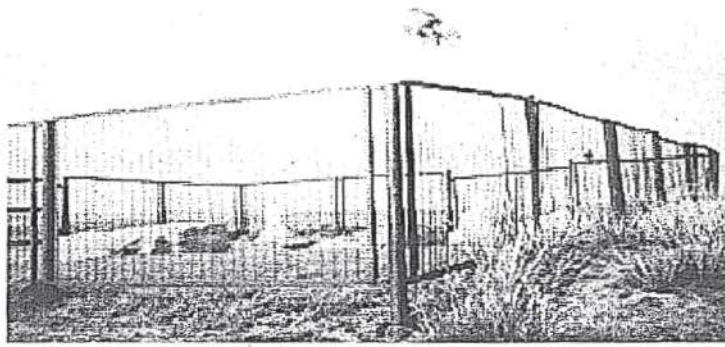
Şimdiye kadar yapılan arkeolojik kazılar sonucunda herhangi bir tanrı ya da tanrıça heykeline rastlanılmaması, aynı zamanda Bilge Kağan'ın cesedinin bu külliye içerisinde bulunmaması, külliyenin hem bir tapınak hüviyetine büründürülmediğini, hem de bir mezar olmadığını ortaya koymaktadır. Bu yüzden, Bilge Kağan, Kök Tigin ve diğer anonim külliye sahipleri, hatıraların yâdedildiği kutlu mekanlar olarak düşünmek mümkündür.

³⁰ C. Balint, *Die Archaeologie der Steppe*, Viyana-Köln 1989, 262-263.

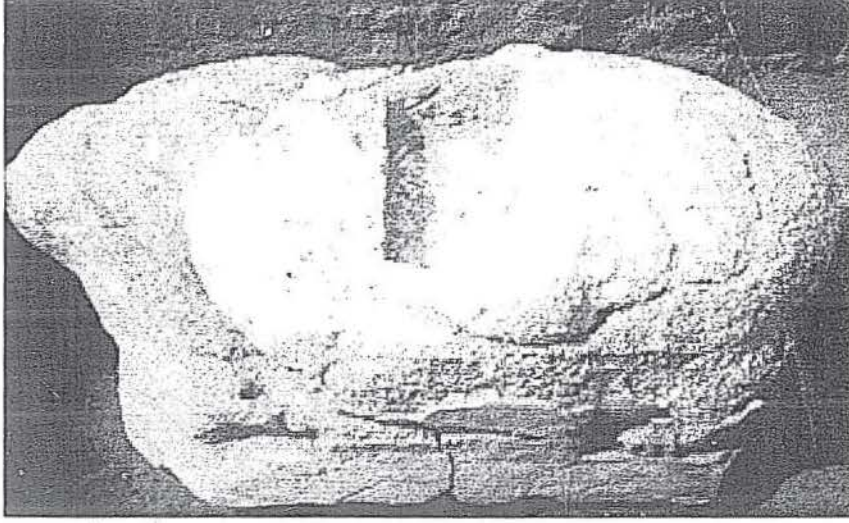
Araştırmacıların “Türkologların Mekkesi” olarak belirttikleri Bilge Kağan ve Köl Tigin külliyeleri ile bunlara benzer diğer bazı alanların bulunduğu Orhun bölgesinin, Türk tarih ve kültürü açısından bundan sonra da önemli buluntular vereceğine inanıyor, bunun yeni kazılarla artacağını ümit ve temenni ediyoruz.

Resim 1: Orhun'dan Genel Görünüş

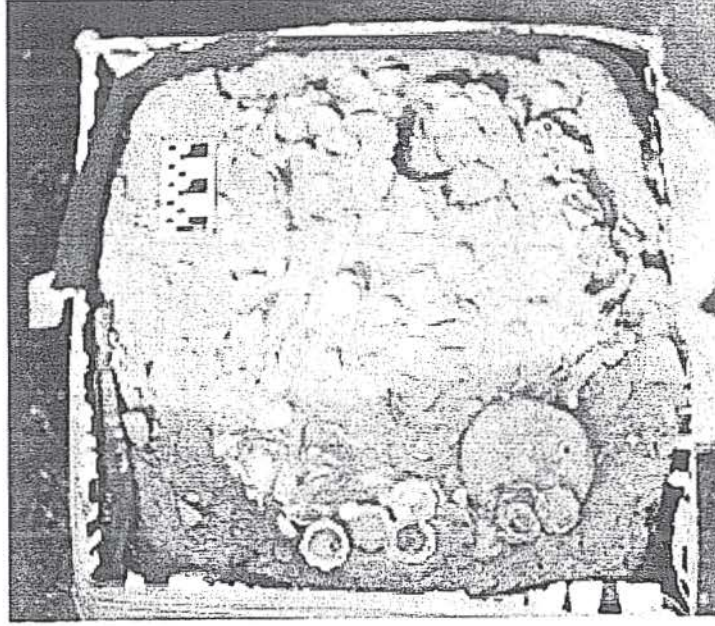
Resim 2: Bilge Kağan Külliyesi'nin doğudan görünüşü (kazı öncesi)

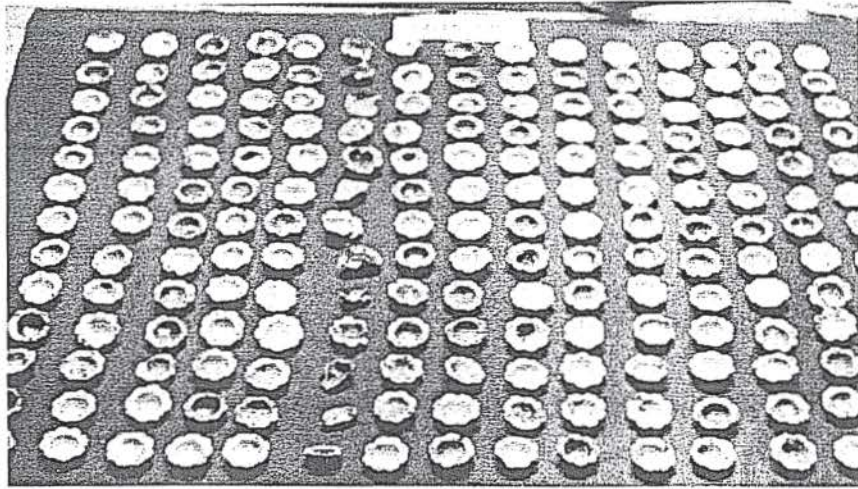
Resim 3: Kaplumbağa Kaide (Bilge Kağan Külliyesi)

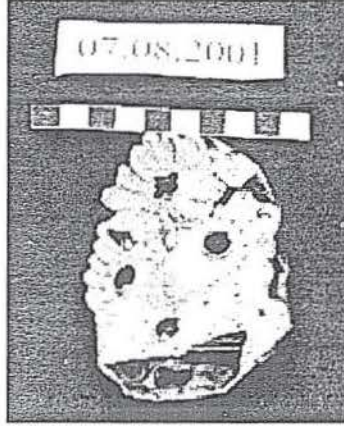
Resim 4: Sunak Taşı (Bilge Kağan Külliyesi)

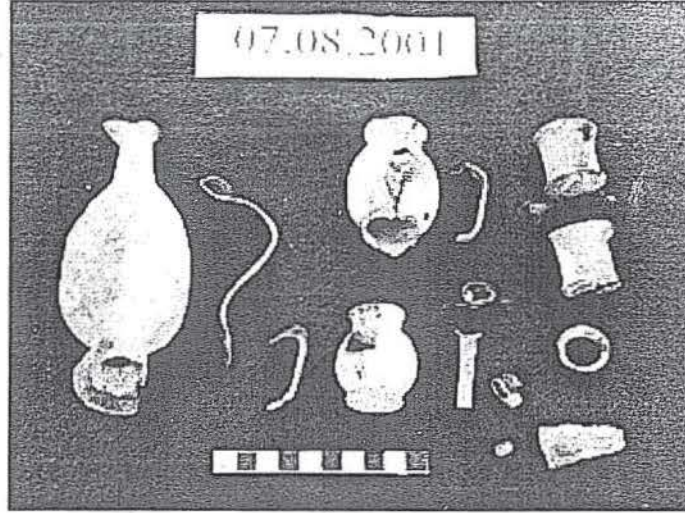
Resim 5: Buluntular (Bilge Kağan Külliyesi Sunak Taşının Kuzeyi)

Resim 6: Buluntulardan Gümüş Parçalar

Resim 7: Üzerinde Yırtıcı Kuş Tasviri Olan Taç

Resim 8: Buluntulardan Bir Kısmı